

Μαρία Σπηλιωτοπούλου*

**28η ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1941-1943: ΜΟΡΦΕΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΑΘΗΝΑ**

Η μελέτη της αντίστασης στις πόλεις εξακολουθεί να απασχολεί την ελληνική ιστοριογραφία, που πλέον αναφέρεται και σε πόλεις εκτός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης,¹ ενώ το ζήτημα των επετείων στη διάρκεια της Κατοχής δεν έχει ακόμα ερευνηθεί συστηματικά. Στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για τη βίωση του πολέμου, της Κατοχής και των χαρακτηριστικών της αντίστασης, θα επιχειρήσουμε εδώ να προσεγγίσουμε την αντίσταση μέσα από τα παραδειγματικά γεγονότα που καθιέρωσαν την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου, όπως αυτά καταγράφηκαν τη συγκεκριμένη περίοδο στον αντιστασιακό τύπο και σε προσωπικά ημερολόγια, σε πηγές δηλαδή σύγχρονες των πραγμάτων. Η ανάλυση επικεντρώνεται στην Αθήνα, όπου και κυρίως η επέτειος βιώθηκε με μαζικές εκδηλώσεις. Τα γεγονότα εξετάζονται σε αντίστιξη με εκείνα που σηματοδότησαν την επέτειο της 25ης Μαρτίου, καθώς και στο πλαίσιο που διαμόρφωναν οι απεργίες και οι διαδηλώσεις στην κατεχόμενη Ελλάδα.

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος υπήρξε ο κατεξοχήν ολοκληρωτικός πόλεμος στην Ευρώπη του 20ού αιώνα και μπορεί να ερμηνευθεί ως ευρωπαϊκός εμφύλιος, στοιχεία που χαρακτήρισαν σε μικρότερο βαθμό και τον

---

*Διευθύντρια Ερευνών, Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

1. Βλ. χαρακτηριστικά: Θ. Σαμπατακάκης, *Ταντότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα*, Αθήνα 2006. Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα 2012, 25-26. Ι. Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της*

πρώτο παγκόσμιο.² Ο δεύτερος παγκόσμιος διαφοροποιείται από τον πρώτο όχι μόνο γιατί διήρκεσε μεγαλύτερο διάστημα, αλλά διότι είχε στόχο και αποτέλεσμα την εξόντωση πληθυσμών με φυλετικά ή και εθνοτικά κριτήρια, με αποκορύφωμα βέβαια το Ολοκαύτωμα, αλλά και διότι παράλληλα στη διάρκειά του αναπτύχθηκαν μαζικά αντιστασιακά κινήματα σε ποικίλα επίπεδα. Υπήρξε σύγκρουση που απέβλεπε στην ολοκληρωτική εξόντωση του αντιπάλου και διεξαγόταν με πρωτόγνωρη για την Ευρώπη βιαιότητα, κυρίως στις περιοχές του Νότου, σε μεγάλο βαθμό εναντίον των αμάχων, που παραδοσιακά εξαιρούνταν από τις πολεμικές επιχειρήσεις. Συστηματικοί καταστροφικοί βομβαρδισμοί αστικών κέντρων, καταναγκαστική εργασία, στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης, εκτεταμένα αντίποινα, καθώς και τρομοκρατία των πληθυσμών χαρακτήρισαν επίσης τον δεύτερο παγκόσμιο στις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης, αλλά και στις χώρες του Άξονα. Οι άμαχοι θα αποτελέσουν περισσότερα από τα μισά θύματα. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται η αντίσταση στις ελληνικές πόλεις, στον δημόσιο χώρο αλλά και με τη διενέργεια σαμποτάζ και άλλων υπονομευτικών ενεργειών και με δράσεις που ενισχύουν το ηθικό των πληθυσμών.

Οι εθνικές επέτειοι αποτελούν κατεξοχήν δημόσιες εκδηλώσεις επίσημου χαρακτήρα στα διοικητικά κέντρα και όχι μόνο, και στη διάρκεια της Κατοχής η 28η Οκτωβρίου, όπως και η ήδη καθιερωμένη εθνική επέτειος της 25ης Μαρτίου, θα αποτελέσουν προνομιακούς τρόπους έκφρασης της αντίστασης. Οι σημαντικότερες μορφές μαζικής αντίστασης, ωστόσο, υπήρξαν οι απεργίες με αιτήματα οικονομικά και πολιτικά, όπως και οι απεργιακές διαδηλώσεις που τις συνόδευαν. Καθώς οι απεργίες αποτέλεσαν κινητοποιήσεις μεγάλης έντασης, ήδη μετά τον χειμώνα του 1941-1942 καθόρι-

---

ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944, Αθήνα 2012. Γ. Μόσχος, *Η Πάτρα στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Πάτρα 2013. Α. Τζαφέρα, *Η πόλη του Πειραιά στην Κατοχή και την Αντίσταση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας 2017, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/40867> (τελευταία προβολή 7 Σεπτεμβρίου 2018). Σ. Δορδανάς, Β. Λάζου, Β. Τζούκας, Λ. Φιλιτούρης (επιμ.), *Κατοχική βία 1939-1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*, Κομμένο Άρτας 2016.

2. Σχετικά με τη θεωρητική συζήτηση που αφορά τα χαρακτηριστικά του πολέμου βλ. E. Traverso, *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, Αθήνα 2013.

σαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι εκδηλώσεις των επετείων. Μεταξύ απεργιών και επετείων υπήρχε σαφής αλληλεπίδραση και αλληλοτροφοδότηση,³ ενώ διακρίνεται και η συνέχεια της δυναμικής που είχε αναπτυχθεί στον μεσοπόλεμο με τις εργατικές απεργίες και άλλες κινητοποιήσεις πριν επιβληθεί η δικτατορία του Μεταξά.⁴

Η αντίσταση που εκδηλώνεται μαζικά στους δημόσιους χώρους της Αθήνας αναπτύσσεται και κορυφώνεται με διαδηλώσεις και μεγάλες συγκεντρώσεις στη διάρκεια απεργιών και επετείων έως το καλοκαίρι του 1943, με ένταση που δεν συναντάται στις άλλες κατεχόμενες πόλεις της Ευρώπης. Το γεγονός διαπιστώνουν με κατάπληξη και οι ίδιοι οι Γερμανοί, καθώς «ο πληθυσμός ... δε λογαριάζει τον κίνδυνο του θανάτου».⁵

Η ελληνική απάντηση στο τελεσίγραφο των Ιταλών στις 28 Οκτωβρίου, κυρίως όμως η νικηφόρα εκστρατεία εναντίον τους στο μέτωπο της Αλβανίας, μνημονεύονται και βιώνονται ενεργά από τον πρώτο χρόνο της Κατοχής με μεγάλη συμμετοχή. Στην περίπτωση της 28ης δεν πρόκειται για τη συνήθη εκ των υστέρων καθιέρωση επετείου, που συχνά συνοδεύει ή σηματοδοτεί προσπάθεια κατασκευής ταυτότητας από φορείς κρατικής εξουσίας ή συλλογικότητες, ή σηματοδοτεί ανάκληση και συντήρηση μνήμης αγώνων ανεξαρτησίας και θυσιών. Εξάλλου δεν αποτελεί ούτε απόπειρα να συνδεθεί το γεγονός του 1940 με εθνικούς αγώνες του παρελθόντος ή και με θρησκευτικούς συμβολισμούς. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε ότι μια πρόωπη προσπάθεια να συνδεθεί η 28η Οκτωβρίου με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης στις 26 Οκτωβρίου του 1912 δεν είχε διάρκεια.⁶ Αντίθετα, η επέτειος της 28ης θα αποτελέσει την αντιστασιακή βίωση της ημέρας, επέτειο που στρέφεται καθαρά εναντίον των αρχών Κατοχής και των δυνάμεων του Άξονα και «γιορτάζεται» παρά τις κυβερνητικές και αξιωματικές απαγορεύσεις. Είναι η επέτειος της έναρξης του πολέμου που η Ελλάδα διεξήγαγε με επιτυχία μέχρι και τη γερμανική επίθεση, την άνοιξη του 1941, και μνημονεύ-

3. Βλ. χαρακτηριστικά εφημ. *Ριζοσπάστης* 12.1.1943.

4. Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1 Αθήνα 2002, 313-319.

5. Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, Αθήνα 1987, 23.7.1943. Στις παραπομπές στα ημερολόγια σημειώνουμε την ημερομηνία των εγγραφών ώστε να τεκμηριώνεται σαφώς ο χαρακτήρας της μαρτυρίας.

6. Εμ. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τ. Α', Αθήνα 1990, 342.

εται δυναμικά στη διάρκεια του ίδιου του ελληνοϊταλικού πολέμου.⁷ Η Ελλάδα, εξάλλου, υπήρξε η μόνη χώρα της Ευρώπης που αντιστάθηκε για σημαντικό διάστημα σε στρατιωτική επίθεση του Άξονα και στη συνέχεια βρέθηκε κάτω από τριπλή κατοχή από την Ιταλία, που είχε νικήσει στο πεδίο της μάχης, τη Γερμανία και τη Βουλγαρία, παράγοντας που επίσης καθόρισε τις δημόσιες αντιστασιακές ενέργειες, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια.⁸

Στην Κατοχή η 28η Οκτωβρίου καθιερώνεται ως εθνική επέτειος, ενώ η 25η Μαρτίου ανανοσηματοδοτείται και λειτουργεί σε άμεση συνάρτηση με την 28η.⁹ Ο χαρακτήρας της 25ης ήταν από την αρχή διαφορετικός, καθώς οι αντιστασιακές οργανώσεις συνέδεσαν άμεσα την Επανάσταση του 1821 με την αντίσταση και η ίδια η επέτειος συνδέθηκε ισχυρότερα με γενικές απεργίες από όσο η 28η Οκτωβρίου. Εδραιωμένη στη συνείδηση του λαού, θα αποτελέσει κυρίαρχο πόλο προβολής της αντίστασης και της ελπίδας για απελευθέρωση. Ως καθιερωμένη εθνική γιορτή αντιμετωπίστηκε διαφορετικά από τις δοσιλογικές κυβερνήσεις και τις ιταλικές και γερμανικές αρχές, που μάταια επιχείρησαν να της προσδώσουν ουδέτερο επίσημο χαρακτήρα.

Η αντιστασιακή νοσηματοδότηση των παγιωμένων εθνικών επετείων με δημόσιες εκδηλώσεις αποτέλεσε κοινή επιδίωξη και πρακτική της αντίστασης σε κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στη Γαλλία.¹⁰ Στο Παρίσι μάλιστα οργανώθηκε και εξέγερση κρατουμένων το 1944 που είχε πολλούς νεκρούς,¹¹ ενώ και Γάλλοι κρατούμενοι σε ναζιστικά

7. Μ. Δούνιας, «Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής είμεθα πάλι σκλάβοι», Αθήνα 1987, 28.10.1941.

8. Η περιπτωση της Σοβιετικής Ένωσης που επίσης αντιστάθηκε και σε πολύ μεγάλο βαθμό καθόρισε την έκβαση του πολέμου ήταν βέβαια τελείως διαφορετική.

9. Μ. Δούνιας, *ό. π.*, 25.3.1942. Α. Πανσέληνος, *Φύλλα ημερολογίου*, Αθήνα 1993, 25.3.1943. Π. Βυζάντιος, *Η ζωή ενός ζωγράφου. Αυτοβιογραφικές σημειώσεις*, Αθήνα 1994, 25.3.1942. Βλ. επίσης εφημ. *Δόξα*, φ. 1, Απρίλιος 1942. Σχετικά με τις κατοχικές αντιστασιακές εφημερίδες που θα χρησιμοποιήσουμε σημειώνουμε ότι τα φύλλα της *Δόξας* έφεραν μερικές φορές ατελή χρονολογική ένδειξη έκδοσης ενώ τα φύλλα του *Ριζοσπάστη* έφεραν πάντα ακριβή χρονολογία. Εδώ σημειώνουμε κυρίως τη χρονολογική ένδειξη ή και την αρίθμηση των φύλλων όταν υπάρχουν και άλλα με την ίδια χρονολογική ένδειξη.

10. Μ. Χαράλαμπίδης, *ό. π.*, 160. E. Katz, «Memory at the front: The struggle over revolutionary commemoration in Occupied France, 1940-1944», *Journal of European Studies* 35 (2005), 153-168.

11. Chr. Carlier, «14 Juillet 1944. Bal tragique à la Santé: 34 morts», *Criminocorpus, revue hypermedia, Histoire pénitentiaire*, 2012 <http://journals.openedition.org/criminocorpus/1782> (τελευταία προβολή 7 Σεπτεμβρίου 2018).

στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Πολωνία είχαν οργανώσει εκδηλώσεις αντίστασης στις 14 Ιουλίου το 1942.¹² Σημειώνουμε τέλος ότι οι επέτειοι στην Ελλάδα θα αποτελέσουν και πολύ αργότερα συμβολικούς τόπους διαμαρτυρίας, στις συνθήκες της πρώιμης μεταπολίτευσης, όπως συνέβη χαρακτηριστικά το 1978.¹³

Πηγές και επέτειοι

Η παρούσα έρευνα βασίζεται σε σύγχρονες γραπτές μαρτυρίες της περιόδου, κυρίως αντιστασιακές εφημερίδες και ημερολόγια, χωρίς να εξαντλεί τις πηγές αυτές. Επιλέγονται δυο αντιστασιακές εφημερίδες με διακριτή ιδεολογική ταυτότητα, που είχαν τη μεγαλύτερη συχνότητα και διάρκεια κυκλοφορίας στην κατεχόμενη Αθήνα: ο Ριζοσπάστης και η Δόξα. Ο Ριζοσπάστης αποτέλεσε συνέχεια της προπολεμικής νόμιμης εφημερίδας του ΚΚΕ, κυκλοφορούσε τουλάχιστον από το φθινόπωρο του 1941, περίπου κάθε δεκαπέντε μέρες, συχνά και με έκτακτες εκδόσεις, καθώς και περιορισμένο αριθμό ειδικών εκδόσεων για την Αθήνα.¹⁴ Η Δόξα κυκλοφορούσε στην Αθήνα από την ΠΕΑΝ, αθηναϊκή αντιστασιακή οργάνωση σαφώς μικρότερη από το ΕΑΜ αλλά από τις δυναμικότερες στην πόλη.¹⁵ Εκδιόταν από τον Απρίλιο του 1942 σε αραιότερα διαστήματα από τον Ριζοσπάστη και σπάνια κυκλοφορούσε έκτακτες εκδόσεις.¹⁶

Ο Ριζοσπάστης έδινε μεγαλύτερο βάρος στις απεργίες και τις απεργιακές διαδηλώσεις, ενώ η Δόξα έδινε μεγαλύτερο βάρος στις επετείους, κυρίως στην 25η Μαρτίου. Ο λόγος του Ριζοσπάστη ήταν στοχευμένος και

12. L. Barcelo, «Rawa-Ruska, camp de la goutte d'eau et de la mort lente», *Guerres mondiales et conflits contemporains* 2-3/202, (2001), 159.

13. Ε. Κούκη, «Ο επεισοδιακός εορτασμός της 25 Μαρτίου του 78: συμβολικές συγκρούσεις της πρώιμης Μεταπολίτευσης», *Αρχαιοτάξιο* 15 (2013), 42-47.

14. *Ριζοσπάστης Περίοδος 1941-1945, Κατοχή - Δεκεμβριανά*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2002, 25. Στη συγκεκριμένη έκδοση αναπαράγονται όλα τα φύλλα που εκδόθηκαν κατά το συγκεκριμένο διάστημα.

15. Για την ιστορία της οργάνωσης βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ (1941-1945). Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων*, Αθήνα 2004.

16. Ο. Βαρών, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945)*, Αθήνα 1987, 36-49 και κυρίως Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων ΠΕΑΝ, *Μυστικός Τύπος της Κατοχής*, Αθήνα χ.χ., όπου και όλα τα φύλλα της εφημερίδας.

από το 1943 ιδιαίτερα πολωτικός, καθώς πρόβαλε μόνο τη συμβολή του ΕΑΜ στις επετείους και τις απεργίες. Η Δόξα την πρώτη περίοδο της Κατοχής δεν αναφερόταν στα σχετικά της κείμενα ονομαστικά σε οργανώσεις, αλλά γενικά στην αντίσταση, από το φθινόπωρο όμως του 1943 και κυρίως το 1944 δεν παρέλειπε να κατηγορεί το ΚΚΕ για τον ρόλο του εναντίον των άλλων οργανώσεων και να καταγγέλλει τις μεταπολεμικές του βλέψεις, συχνά με σφοδρότητα.

Οι πιο συστηματικοί ημερολογιογράφοι της Κατοχής στην Αθήνα υπήρξαν ο Χρήστος Χρησιτίδης¹⁷ και ο Πώργος Θεοτοκάς¹⁸, ο δεύτερος συγγραφέας και διανοούμενος, με ισχυρότερες αναφορές στη μεγαλοαστική τάξη, ο νομικός Χρησιτίδης πρώην συνεργάτης του Μεταξά και ανώτατο στέλεχος του Διεθνούς και Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στην Κατοχή. Τα ημερολόγια τους διακρίνονται από άλλα σύγχρονα που διασώθηκαν,¹⁹ καθώς οι εγγραφές τους είναι συχνά εκτενείς, καταγράφουν τα πράγματα χωρίς αποσπασματικότητα, συχνά είναι αυτόπτες γεγονότων που αφηγούνται. Σημαντικός ημερολογιογράφος υπήρξε επίσης ο Μίνως Δούνιας, μουσικολόγος και παιδαγωγός, που καταγράφει με συγκίνηση και ένταση τις εξελίξεις, αν και οι εγγραφές του είναι αποσπασματικές και σαφώς μικρότερης έκτασης.²⁰ Και οι τρεις έχουν απόλυτη συνείδηση της ιστορικής σημασίας

---

17. Το ημερολόγιο του Χρησιτίδη ξεκινά από την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα, 27 Απριλίου 1941, και σταματά 7 Δεκεμβρίου 1943. Ο ίδιος το συμπληρώνει μετά την Κατοχή με ένα «χρονικό γεγονότων» βάσει στοιχείων από εφημερίδες, στο οποίο έχει ενσωματώσει και λίγες σύντομες ημερολογιακές του σημειώσεις με τρόπο όμως που δεν διακρίνονται σαφώς από τις μεταπολεμικές προσθήκες, βλ. Χρ. Χρησιτίδης, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες ημερολογίου*, Αθήνα 1971, 461-462. Ενδεικτικό της σημασίας που αποδίδει στην επέτειο της 28ης Οκτωβρίου, όπως και στις απεργίες, είναι το γεγονός ότι οι σχετικές καταγραφές ευρετηριάζονται σε ιδιαίτερα λήμματα στο ευρετήριο που έχει συντάξει.

18. Ο Θεοτοκάς δεν κρατά αποκλειστικά κατοχικό ημερολόγιο. Το συγκεκριμένο αφορά το διάστημα από 15 Ιανουαρίου 1939 έως 2 Μαρτίου 1953, ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι συνέτασσε και νωρίτερα ημερολόγιο το οποίο όμως κατέστρεψε, βλ. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 45.

19. Πρβλ. χαρακτηριστικά Γ. Δροσίνης, *Απαντα (Ημερολόγια)*, τ. 11ος Αθήνα 2003. Ι. Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1966. Μ. Αντωνοπούλου, *Ημερολόγιο Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 2014.

20. Το ημερολόγιο του αρχίζει από τις 23 Απριλίου 1941 και σταματά 17 Ιανουαρίου 1945, χωρίς να περιλαμβάνει εγγραφές στο διάστημα από τις αρχές Φεβρουαρίου 1943 έως τις αρχές Ιανουαρίου 1944, όταν ο Δούνιας και η οικογένειά του αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το σπίτι τους στο Ψυχικό, το οποίο επιτάσσεται από τους Γερμανούς. Στη συνέχεια

των πραγμάτων, στοιχείο που χαρακτηρίζει σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις τους συντάκτες ημερολογίων του πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, κυρίως ο Χρηστίδης και ο Δούνιας αποφεύγουν να αναφέρονται σε βιώματα καθαρά ιδιωτικού ενδιαφέροντος. Επίσης και οι τρεις αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στις επετείους της 28ης Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου. Διαθέτουν επιπλέον ευρύ κύκλο επαφών που τους κρατάει ενήμερους, σε μια εποχή που τα ραδιόφωνα σφραγίζονται ή και σε ορισμένες περιπτώσεις παραδίδονται στις αρχές Κατοχής.²¹ Ο Θεοτοκάς είχε επαφές με Φιλελεύθερους πολιτικούς και μέλη αντιστασιακών οργανώσεων, ο Χρηστίδης ταξιδεύει σε πολλά μέρη της χώρας για υπηρεσιακούς λόγους, αναζητώντας και διανέμοντας τρόφιμα για λογαριασμό του Ερυθρού Σταυρού, ενώ ο Δούνιας συμμετείχε ενεργά στην αντίσταση, μάλλον στο ΕΑΜ.²²

Οι εφημερίδες της αντίστασης προετοιμάζουν, καταγράφουν και αποτιμούν τις εκδηλώσεις για τις επετείους και τις απεργίες με στόχο την πληροφόρηση αλλά και την οργανωτική ενδυνάμωση της αντίστασης. Το τελευταίο αποτελούσε άλλωστε σαφή στόχο του ΕΑΜ, της ισχυρότερης οργάνωσης, όταν υποκινούσε την εκδήλωση της αντιστασιακής δράσης σε μαζικούς χώρους με δυναμικές διαδηλώσεις στο κέντρο της πόλης.²³ Οι ημερολογιογράφοι από την πλευρά τους διασώζουν προσωπικά και συλλογικά συναισθήματα, αναστοχάζονται και αποτιμούν τα πράγματα στον ιδιωτικό

θα επιστρέψουν αλλά τότε ο Δούνιας ταλαιπωρείται από ασθένειες, ίσως εμπλέκεται και σε μεγαλύτερο βαθμό σε αντιστασιακές δραστηριότητες, και γράφει αποσπασματικές και ολιγόλογες σημειώσεις.

21. Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 25.7.1943.

22. Μ. Δούνιας, *ό. π.*, 12.4.1942 και 24.8.1944. Επιπλέον των ημερολογίων των τριών συγγραμμένων προσώπων χρησιμοποιήθηκαν κατά περίπτωση και άλλα ημερολόγια της περιόδου όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια.

23. Μ. Χαράλαμπίδης, *ό. π.*, 162-163. Την ίδια στρατηγική ακολουθούσε και μερίδα Βρετανών αξιωματούχων που το φθινόπωρο του 1942 και αργότερα την άνοιξη του 1944, θεωρούσαν ότι δεν έπρεπε οι Έλληνες να υποκινούνται σε δυναμικές, βίαιες πράξεις εναντίον των αρχών Κατοχής, αλλά να ενθαρρύνονται να οργανώνουν απεργίες με τις οποίες να ζητούν την αύξηση των μισθών και κυρίως τη βελτίωση των συσσιτίων, βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, τ. Α' Αθήνα 2002, 297 και τ. Β' Αθήνα 2004, 235-236. Οι απεργίες θα αποτελούσαν στις περιπτώσεις αυτές μορφή παθητικής αντίστασης που θεωρητικά δεν θα προκαλούσε αντίποινα ενώ θα καθυστερούσε την πολεμική προσπάθεια του Άξονα.

τους χώρο, χωρίς να απευθύνονται άμεσα σε ευρύτερο κοινό. Διαθέτουν λιγότερες πληροφορίες αλλά συχνά οι επισημάνσεις τους είναι οξυδερκείς και διαφωτιστικές.

Γενικότερα τα ημερολόγια που γράφονται την περίοδο του πολέμου, στην Ευρώπη τουλάχιστον, συγκροτούν προνομιακή πηγή για την ιστορία του πολέμου, καθώς κατά βάση συντάσσονται για να αποτελέσουν πηγή, κάτι που δεν συμβαίνει με τα αρχαιακά τεκμήρια. Επιπλέον συχνά γράφονται για την ιστορία, την ατομική ή την οικογενειακή καταρχήν σε κάποιες περιπτώσεις, αλλά και για την ιστορία που θα γραφεί μετά το τέλος του πολέμου διασώζοντας τις συλλογικές εμπειρίες. Το τελευταίο ισχύει για τα ημερολόγια που εκδίδονται χωρίς μεταγενέστερες παρεμβάσεις ή ανασκευές, και ισχύει στην περίπτωση των ημερολογιογράφων που αναφέρθηκαν.

Η τήρηση ημερολογίου, εξάλλου, σε συνθήκες κατοχής ή από αντιφασίστες και αντιναζί σε χώρες του Άξονα αποτέλεσε αυτή καθαυτή πράξη αντίστασης, πράξη με την οποία οι συντάκτες και οι συντάκτριες των ημερολογίων κινδύνευαν να πληρώσουν με τη ζωή τους.²⁴

Όπως καταγράφονται στα ημερολόγια και τις εφημερίδες της αντίστασης, οι εκδηλώσεις για την 28η Οκτωβρίου έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: διαρκούν τουλάχιστον δυο μέρες, ξεκινώντας από την παραμονή της επετείου, αναπτύσσονται σε πολλαπλά επίπεδα, διαχέονται σε όλο το κέντρο της Αθήνας και προς το τέλος της Κατοχής στις περιφερειακές συνοικίες. Κομβικό σημείο σε όλη τη διάρκεια της περιόδου είναι το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, όπως και ευρύτερα η πλατεία Συντάγματος, συχνά και η γειτονική Μητρόπολη. Ιδιαίτερα ο Άγνωστος Στρατιώτης, πέρα από τον συμβολικό του χαρακτήρα, αποτελεί ουσιαστικό σημείο αναφοράς για τους νεκρούς του πολέμου σε κάθε επέτειο.²⁵ Στις εκδηλώσεις πρωταγωνιστούσαν φοιτητές και μαθητές, ενώ συμμετείχαν δυναμικά και πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, ανάπηροι και τραυματίες του πολέμου, μαυροφορεμένες γυναίκες που πενθούσαν τους νεκρούς συγγενείς τους από τον πόλεμο, καθώς και επαγγελματίες όλων των κλάδων, δικαστικοί λειτουργοί και άλλοι. Συγκροτούνται μαζικές και δυναμικές διαδηλώσεις που αντιμετωπίζονται ένοπλα από τις κατοχικές και τις κυβερνητικές δυνάμεις. Οι διαδηλωτές

---

24. H. Camarade, *Ecritures de la resistance: le journal intime sous le Troisieme Reich*, Τουλούζη 2007, 379 κ. εξ.

25. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 25.3.1942.

συλλαμβάνονται, βασανίζονται, τραυματίζονται, υπάρχουν και νεκροί. Επίσης πραγματοποιούνται καταθέσεις στεφάνων και λουλουδιών σε μνημεία και προτομές ηρώων σε άλλα σημεία της πόλης, όπως στο Πεδίο του Άρεως, τελούνται μνημόσυνα και δοξολογίες, οργανώνονται εκδηλώσεις μνήμης σε τράπεζες, στον δικηγορικό σύλλογο και σε άλλους κλειστούς δημόσιους χώρους.

Στην Αθήνα υπάρχει μεγαλύτερη δυνατότητα κινήσεων και από το 1942 κυκλοφορεί και «πλήθος λαθραία έντυπα», ενώ στην επαρχία το καθεστώς είναι αυστηρότερο.²⁶ Στο αντάρτικο βιώνεται επίσης η μνήμη της 28ης Οκτωβρίου, όπως και της 25ης Μαρτίου, κυρίως της δεύτερης, αλλά σπάνια οργανώνονται ειδικές εκδηλώσεις, όπως μαρτυρούν ημερολόγια ανταρτών και έγγραφα της περιόδου. Οι εξελίξεις, εξάλλου, της ένοπλης αντιστασιακής δράσης άφηναν ελάχιστα περιθώρια για εκδηλώσεις ή αναστοχασμό.²⁷

Στη Μέση Ανατολή και το Λονδίνο όπου βρίσκεται η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση γίνονται επίσημες εκδηλώσεις και δοξολογίες, εκφωνούνται λόγοι και ανταλλάσσονται μηνύματα με άλλες συμμαχικές κυβερνήσεις. Οι εκδηλώσεις ακολουθούν το τυπικό των επίσημων εθνικών επετείων, είναι όμως δηλωτικές της εδραίωσης της 28ης Οκτωβρίου στη συλλογική συνείδηση. Αποβλέπουν και στην τόνωση του ηθικού στην κατεχόμενη χώρα, καθώς οι σχετικές ειδήσεις μεταδίδονται από ραδιοφωνικούς σταθμούς που εκπέμπουν στην Ελλάδα. Οι επίσημοι χαιρετισμοί προς τον ελληνικό λαό εκ μέρους αρχηγών κρατών και στρατιωτικών σχηματισμών των Συμμάχων είναι προφανές ότι εντάσσονται, εξάλλου, στο πλαίσιο της επιδίωξης να ενισχυθεί το ευρύτερο αντιφασιστικό και αντιναζιστικό μέτωπο του πολέμου. Παράλληλα ο εξόριστος πρωθυπουργός και ο βασιλιάς απευθύνουν επίσημα διαγγέλματα στην κατεχόμενη Ελλάδα, που γίνονται δεκτά με ανάμεικτα συναισθήματα, και την ημέρα των επετείων επιθεωρούν ελληνικές στρατιωτικές μονάδες στη Μέση Ανατολή.²⁸

26. Στο ίδιο, 27.10.1942.

27. Βλ. χαρακτηριστικά Α. Μανουκάκη Μεταξάκη (επιμ.), *Πολεμικά ημερολόγια Αντώνη Φάκαρου και Γιώργη Κουτεντάκη 1941-1942*, Ηράκλειο 2011, 223-224. Δ. Κρέμος, *Χρονικό 1941-1944. Το ημερολόγιο ενός ελασίτη*, Αθήνα 1994.

28. Οι πληροφορίες για την εξόριστη κυβέρνηση προέρχονται κυρίως από τα βρετανικά αρχεία, καθώς και τις ημερολογιακές καταγραφές του πρωθυπουργού Εμ. Τσουδερού, του υπουργού και αντιπροέδρου της κυβέρνησης Π. Κανελλόπουλου και του διπλωμάτη Γ. Σεφρέη, βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστράτης, *ό. π.*, τ. Α', 235-236, 240-241, 278, 343. Εμ. Τσουδερός, *ό. π.*, τ. Α', 170, 338-339, 588 και τ. Β', 54, 270. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*

Πρώτοι μήνες της Κατοχής

Ένα μήνα περίπου μετά την ίδρυση του ΕΑΜ (27 Σεπτεμβρίου 1941) και της ΠΕΑΝ (1 Οκτωβρίου 1941), όταν στην Αθήνα έχουν καταγραφεί οι πρώτοι θάνατοι από πείνα,²⁹ οι εκδηλώσεις για την πρώτη επέτειο της 28ης Οκτωβρίου στην πόλη έχουν αυθόρμητο αλλά και μαζικό χαρακτήρα. Οι Αθηναίοι θα εκφράσουν το αντιστασιακό τους αίσθημα ενσωματώνοντας στις δράσεις τους στοιχεία από το τελετουργικό των επίσημων εθνικών επετείων.

Η δοσιλογική κυβέρνηση και η σύγκλητος του Πανεπιστημίου είχαν ανακοινώσει πως στις 28 του μήνα τα μαθήματα θα γινόντουσαν κανονικά. Τότε όμως ο Κωσταντίνος Τσάτσος μετέθεσε το προγραμματισμένο για τις 28 μάθημά του στις 27 Οκτωβρίου, γιατί όπως «δήλωσε ... στους φοιτητές ... την 28η Οκτωβρίου τη θεωρούσε μέρα γιορτής εθνικής». Μετά το τέλος του μαθήματος φοιτητές συγκεντρώνονται έξω από το σπίτι του σε ένδειξη συμπαράστασης και ο ίδιος κρύβεται για να μη συλληφθεί. Την επομένη απολύεται από το Πανεπιστήμιο.³⁰

Από τις 27 Οκτωβρίου διανέμονται προκηρύξεις αντιστασιακών οργανώσεων και ιδιωτών που καλούν τους Αθηναίους να συγκεντρωθούν στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και να καταθέσουν λουλούδια.³¹ Κυκλοφορεί την πρώτη της προκήρυξη η οργάνωση Στρατιά Σκλαβωμένων Νικητών, οργάνωση που σε σύντομο διάστημα θα ενσωματωθεί στην ΠΕΑΝ. Προκηρύξεις κυκλοφορεί και το ΕΑΜ, η οργάνωση Εθνικό Κομμάτι, εκδίδονται φύλλα της εφημερίδας της Επιτροπής Πόλης του ΚΚΕ Λευτεριά και της εφημερίδας Νεολαία της ΟΚΝΕ. Οι αντιστασιακές οργανώσεις θα κυκλοφορούν συστηματικά έως το 1943 προκηρύξεις για την 28η Οκτωβρίου,

---

31 *Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα 1977, 28.10.1942, 25.3.1943, 28.3.1944. Γ. Σεφέρης, *Μέρες Δ'*, Αθήνα 1977, 29.10.1942, 17.10.1943. Βλ. και Α. Πανσέληνος, *Φύλλα Ημερολογίου (1941-1943)*, Αθήνα 1993, 25.3.1942.

29. Μ. Δούνας, *ό. π.*, 10.10.1941. Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 27.10.1941.

30. Ι. Τσάτσου, *ό. π.*, 27.10.1941, 28.10.1941.

31. Οι περισσότερες λεπτομέρειες για την επέτειο καταγράφονται από τον Χρηστίδη που κυκλοφόρησε και ο ίδιος σχετική προκήρυξη και μαζί με τον Θεοδοκά και άλλα άτομα κατέθεσαν στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη το βράδυ της 27ης Οκτωβρίου, βλ. Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 29.10.1941. Γ. Θεοδοκάς, *ό. π.*, 27.10.1941, 28.10.1941. Μ. Δούνας, *ό. π.*, 28.10.1941. Τα γεγονότα σύντομα μαθαίνονται και στη Μέση Ανατολή, βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστογάτης, *ό. π.*, τ. Α', 302.

την 25η Μαρτίου, όπως και για τις γενικές απεργίες.³²

Το βράδυ της παραμονής γυναίκες κατέθεσαν στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη, που έμεινε αρκετές ώρες στη θέση του, και κάποιος έγραψε «όχι» στο πρώτο σκαλοπάτι του μνημείου. Το σύνθημα αυτό γράφτηκε και σε πολλούς τοίχους κεντρικών κτιρίων της πόλης.

Ανήμερα στις 28 κόσμος καταθέτει στεφάνια και λουλούδια στον Άγνωστο Στρατιώτη, σε προτομές εθνικών ηρώων στον Εθνικό Κήπο και άλλα κεντρικά σημεία. Αστυνομικοί επιχειρούν να εμποδίσουν την πρόσβαση στο μνημείο, πραγματοποιούν τουλάχιστον πενήντα συλλήψεις και μαζεύουν τα λουλούδια, αλλά ο κόσμος συνεχίζει να συγκεντρώνεται και να προσπαθεί να προσεγγίσει το μνημείο. Το απόγευμα πηγαίνουν και ανάπηροι. Όλη την ημέρα, έως αργά το βράδυ, οι Αθηναίοι εξακολουθούν να επιχειρούν να προσεγγίσουν το μνημείο από διάφορα σημεία, ενώ η αστυνομία δεν προλαβαίνει να μαζεύει τα λουλούδια που αφήνουν. Υπολογίζεται ότι συμμετείχαν πέντε χιλιάδες περίπου άτομα, μεταξύ τους και πολλοί φοιτητές. Εκτός από τις συλλήψεις υπήρξαν και τραυματισμοί.

Εκδηλώσεις οργανώνονται επίσης στον χώρο του συσσιτίου στο Πανεπιστήμιο, όπου οι φοιτητές ψέλνουν τον εθνικό ύμνο και οι αυλές και οι διάδρομοι έχουν γεμίσει συνθήματα και προκηρύξεις για το ΕΑΜ και την αντίσταση. Πανεγυρισκοί εκφωνούνται σε διάφορα αμφιθέατρα σχολών, στο Πολυτεχνείο, την Ανωτάτη Εμπορική, σε πολλά γυμνάσια στην Αθήνα, τον Πειραιά και τα περίχωρα.³³

Στις 29 του μήνα οι εκδηλώσεις συνεχίζονται, καθώς ανάπηροι καταφέρνουν να καταθέσουν στεφάνια στον Άγνωστο Στρατιώτη. Ιδιωτικές τελετουργίες μεταξύ φίλων μαρτυρούνται στην Αθήνα τις επόμενες μέρες, πρακτική που ακολουθείται και σε άλλες επετείες της Κατοχής.³⁴ Καταθέσεις στεφάνων και λουλουδιών έγιναν και σε επαρχιακές πόλεις, όπως στο Αγρίνιο, όπου αντιστασιακοί κινήθηκαν νύχτα χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τις αρχές.³⁵ Στις 3 Νοεμβρίου, εξάλλου, πραγματοποιείται και η πρώτη

32. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης*, τ. 7ος, Αθήνα 1998, 122, 159, 505.

33. Δ. Κρέμος, *ό. π.*, 29.10.1941.

34. Μ. Δούνας, *ό. π.*, 2.11.1941, 24.3.1942.

35. Γ. Γεωλυμάτος, «L'Ospre»: ένα άγνωστο, πρωτοποριακό νεανικό εντευκτήριο του Αγρινίου», εφημ. *Η Νέα Εποχή* 2.9.2011, <http://www.epoxi.gr/memories25.htm> (τελευταία προβολή 7 Σεπτεμβρίου 2018).

καταγραμμένη, αυθόρμητη μαθητική διαδήλωση στην Κέρκυρα, αλλά και, ολόκληρη την κατεχόμενη Ευρώπη, στη διάρκεια λιτανείας για τον Άγιο Σπυρίδωνα.³⁶

Χειμώνα του 1941-1942, μαρτυρείται μεγάλη εξέγερση των φυματικών που νοσηλεύονταν στο σανατόριο της Σωτηρίας, οι οποίοι καταγγέλλουν τις τραγικές συνθήκες διαβίωσής τους και τους θανάτους από την πείνα και τις κακουχίες. Οι φυματικοί κατεβαίνουν ομαδικά στην Αθήνα και διαδηλώνουν, σύμφωνα με μαρτυρία γιατρού που θα διαφύγει αργότερα στη Μέση Ανατολή. Από τότε, σε όλες τις μαζικές κινητοποιήσεις το ΕΑΜ θα επιτύχει «νά πραγματοποιηῆ καὶ καθόδους ὄλων σχεδόν τῶν φυματικῶν εἰς τὴν πόλιν, οἵτινες ὄπλισμένοι μὲ τὰ πλήρη σιέλων πτυελοδοχεῖα τῶν ἐπιτίθενται κατὰ ἰατρῶν, ὀργάνων τῆς τάξεως καὶ κατὰ τῶν Γερμανο-Ιταλῶν καὶ τὰ ρίπτουν κατὰ τοῦ προσώπου αὐτῶν, ὅταν τούς ἐμποδίζουν νά κατέλθουν εἰς τὴν πόλιν».³⁷

Επέτειοι και απεργίες το 1942

Μετά τον χειμώνα της πείνας,³⁸ οργανώνονται διήμερες εκδηλώσεις στην επέτειο της 25ης Μαρτίου που αναπτύσσονται σε πολλά επίπεδα και θα έχουν δυναμικότερη και μαζικότερη μορφή από τις εκδηλώσεις για την 28η Οκτωβρίου του 1941. Ανάλογη μορφή θα έχουν και οι εκδηλώσεις για την 28η το 1942.

Καταρχήν «ανέκφραστο συναίσθημα χαράς» είχε προκαλέσει στους Αθηναίους ο βομβαρδισμός γερμανικών αεροδρομίων από τη βρετανική αεροπορία στην Αττική την προηγούμενη.³⁹ Από τις 23 ως και τις 24 Μαρτίου, ωστόσο, οι Ιταλοί είχαν πραγματοποιήσει προκλητικές στρατιωτικές παρε-

---

36. Όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή στην πλατεία Νικολάου Πολίτη, βλ. Α. Αθανασίου, *Η προσπάθεια εξιταλισμού των Επτανήσων κατά τη διάρκεια της Κατοχής*, 1941-1943, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2016, 73-74.

37. Μαρτυρία Β. Αναστασιάδου στις 12 Σεπτεμβρίου 1943, αριθ. πρωτ. 27/48, εμπιστευτικών, The National Archives, HS 5/494.

38. Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», Χρ. Χατζηιωσήφ και Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα 2007, 219-261.

39. Μ. Δούνας, *ό. π.*, 24.3.1942.

λάσεις στην Αθήνα, γιορτάζοντας δική τους εθνική επέτειο, και προκάλεσαν νευρικότητα και ανησυχία. Στο πλαίσιο της ιταλικής δραστηριότητας, την προηγουμένη της επετείου καραμπινιέροι επεμβαίνουν εναντίον φοιτητών που κατέθεσαν στεφάνια και κυκλοφόρησε η φήμη ότι σκοτώθηκε ένας φοιτητής.⁴⁰

Στις 25 Μαρτίου γίνονται εκδηλώσεις σε πολλά κεντρικά σημεία. Πορεία 4-5.000 φοιτητών, στην οποία επίσης συμμετείχαν επιστημονικές και επαγγελματικές οργανώσεις και σωματεία καταλήγει από το Πεδίο του Άρεως στο Σύνταγμα, όπου τη χτυπούν έφιπποι Ιταλοί. Τραυματίζονται 100 φοιτητές και 150 συλλαμβάνονται. Λέγεται ότι υπήρξε και ένας νεκρός. Οι ανάπηροι συμμετέχουν δυναμικά, συγκροτώντας και ξεχωριστή διαδήλωση που διαλύεται βίαια από τους Ιταλούς. Σε πλατείες, εκκλησίες και εργασιακούς χώρους οργανώνονται ομιλίες και πολιτικά και θρησκευτικά μνημόσυνα. Στις δοξολογίες διαβάζεται σχετικό μήνυμα του Αρχιεπισκόπου, ενώ σε απόμερα εκκλησιάκια και ιδιωτικά παρεκκλήσια οργανώνονται μυστικές ιεροτελεσιές με πατριωτικό και αντιστασιακό χαρακτήρα.⁴¹

Εκείνη την ημέρα οργανώθηκε η πρώτη μαθητική κινητοποίηση του ΕΑΜΝ με διαδήλωση 100 μαθητών στην Αθήνα,⁴² ενώ ακόμα και μικροί μαθητές φάνηκαν απρόθυμοι να συμμετάσχουν στις καθιερωμένες γιορτές και ξεσπούσαν σε κλάματα από τη συγκίνηση.⁴³

Ο κόσμος περιφρόνησε τις επίσημες εκδηλώσεις της κυβέρνησης, της Ακαδημίας και του Πανεπιστημίου.⁴⁴ Ωστόσο και από τις εκδηλώσεις της Ακαδημίας και του Πανεπιστημίου δεν έλειψαν αντιστασιακά στοιχεία. Χαρακτηριστικός ήταν ο πανηγυρικός στο Πανεπιστήμιο, που εκφώνησε ο Δ. Ζακυθινός, με σαφείς αναφορές στην εχθρική κατοχή, τη σύγχρονη δυ-

---

40. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 24.3.1942. εφημ. *Δόξα*, φ. 1, Απρίλιος 1942. Σημειώνουμε ότι οι ημερολογιογράφοι συχνότερα αναφέρονται σε νεκρούς ή σε μεγαλύτερο αριθμό νεκρών από όσο οι αντιστασιακές εφημερίδες. Καταγράφουν τις φήμες που κυκλοφορούν ή βασίζονται σε διηγήσεις αυτοπτών.

41. Οι ημερολογιογράφοι της Κατοχής αναφέρονται αναλυτικά στα γεγονότα της επετείου, βλ. χαρακτηριστικά Μ. Δούνιας, *ό. π.*, 25.3.1942. Α. Πανσέληνος, *ό. π.*, 25.3.1942. Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 25.3.1942. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 25.3.1942 και 27.3.1942. Δ. Κρέμος, *ό. π.*, 30.3.1942.

42. <http://www2.rizospastis.gr/storyPlain.do?id=3762449&action=print> (τελευταία προβολή 7 Σεπτεμβρίου 2018).

43. Μ. Δούνιας, *ό. π.*, 24.3.1942.

44. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 25.3.1942.

στυχία, με έμφαση στην ελπίδα για την επερχόμενη αναγέννηση, αλλά και με έμμεση μνεία στον αγώνα των ανταρτών.⁴⁵ Στην Ακαδημία, ο Πρόεδρος Ν. Εξαρχόπουλος τόνισε τον εξέχοντα ρόλο της Ελλάδας στον πολιτισμό και το δικαίωμά της να «βροντοφωνήσει τα δίκαια αυτής».⁴⁶

Τα γεγονότα στις μεγάλες και τις μικρές πόλεις της επαρχίας ανιχνεύονται δυσκολότερα και οι αναφορές μας εδώ είναι ενδεικτικές. Στη Θεσσαλονίκη είναι γνωστό ότι είχαν από το βράδυ γραφθεί σε πολλά σημεία συνθήματα του ΕΑΜ, έγιναν εκδηλώσεις με καταθέσεις στεφάνων και δοξολογίες, δεν μαρτυρείται όμως κάποια μεγάλη διαδήλωση.⁴⁷ Στο μητροπολιτικό ναό του Ηρακλείου ο ηλικιωμένος Μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος καταφέρεται ανοικτά εναντίον των κατακτητών στο κήρυγμά του και την επομένη συλλαμβάνεται από την Γκεστάπο και μεταφέρεται στην Αθήνα, όπου θα μείνει εξόριστος μέχρι το τέλος της Κατοχής.⁴⁸ Επίσης σε μικρότερες πόλεις, όπως στο Αγρίνιο, γράφονται συνθήματα και στεφανώνονται αγάλματα αγωνιστών, τη νύχτα της 24ης προς 25η Μαρτίου.⁴⁹

Καθώς οι συνθήκες της κατοχής επιδεινώνονται και τα αντιστασιακά κινήματα οργανώνονται με μεγαλύτερη συμμετοχή, από τα μέσα Απριλίου 1942 οργανώνονται στην Αθήνα και τον Πειραιά στάσεις εργαζομένων στα μέσα μαζικής μεταφοράς, τα ταχυδρομεία και σε άλλους κλάδους, που κορυφώνονται σε απεργίες. Οι δημόσιοι υπάλληλοι μάλιστα απεργούν για τρεις ημέρες. Οι απεργοί πραγματοποιούν δημόσιες συγκεντρώσεις και ζητούν αύξηση μισθών και ημερομισθίων, οργάνωση οικογενειακών συσσιτίων και χορήγηση ειδών πρώτης ανάγκης. Αντιμετωπίζονται από τη δοσιλογική κυβέρνηση με διοικητικά μέτρα, ακόμα και με επιστράτευση, η οποία όμως αποτυγχάνει, χωρίς να υπάρξει εμπλοκή των ιταλικών και γερμανικών αρχών. Παρά το γεγονός ότι εκδίδεται νόμος που τιμωρεί με θάνατο τους δημόσιους υπαλλήλους που απεργούν, τα αιτήματα ορισμένων

---

45. Δ. Ζακυθινός, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἰδέα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν 25ην Μαρτίου 1942*, Αθήνα 1946.

46. Βλ. «Ἡ Ἑλλάς καὶ ὁ Πολιτισμὸς. Λόγος τοῦ Προέδρου τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν Νικολάου Εξαρχοπούλου ἐκφωνηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπίσημον συνεδρίαν τῆς Ακαδημίας τῆς 25ης Μαρτίου 1942», *Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν*, 17 (1942), 42-64.

47. Γ. Καφταντζής, *Τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης στὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς*, Θεσσαλονίκη 2008.

48. Εφημ. *Πατρὶς*, 19.1.1980.

49. Γ. Γερολυμάτος, *ό. π.*

κλάδων, όπως των υπαλλήλων της τηλεφωνίας, ικανοποιούνται.⁵⁰

Οι απεργίες του Απριλίου είναι οι πρώτες στην κατεχόμενη Ελλάδα, όχι όμως και στην Ευρώπη,⁵¹ με αιτήματα που θα επαναλαμβάνονται στη διάρκεια της Κατοχής, καθώς οι κάτοικοι των πόλεων θα υφίστανται τις συνέπειες της επισιτιστικής κρίσης και του ανεξέλεγκτου πληθωρισμού.⁵² Στις επαρχιακές πόλεις δεν μαρτυρούνται ανάλογες απεργίες, παρά μόνο στο Βόλο το 1943, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Το φθινόπωρο, 7 Σεπτεμβρίου 1942, οργανώνεται τετραήμερη απεργία από το ΕΑΜ στον Πειραιά κυρίως, με οικονομικά αιτήματα.⁵³ Η αντιστασιακή δράση κλιμακώνεται στην Αθήνα και τον ίδιο μήνα η ΠΕΑΝ ανατινάξει στην οδό Πατησίων τα γραφεία της δοσιλογικής οργάνωσης ΕΣΠΟ, που είχε αναλάβει να συγκροτήσει ελληνικό στρατιωτικό σώμα για να υποστηρίξει τους Γερμανούς στο ρωσικό μέτωπο. Η ανατίναξη αυτή, η μεγαλύτερη δολιοφθορά σε πόλη της κατεχόμενης Ευρώπης, ενδυνάμωσε το αντιστασιακό πνεύμα στην πρωτεύουσα και ματαίωσε κάθε προσπάθεια αποστολής Ελλήνων στη Ρωσία. Ο αρχηγός της ΕΣΠΟ και τα στελέχη της σκοτώθηκαν και η οργάνωση διαλύθηκε.⁵⁴

Όταν πλησιάζει η δεύτερη επέτειος της 28ης Οκτωβρίου, την προηγούμενη ημέρα φοιτητικές εκδηλώσεις, τραγούδια στους δρόμους και καταθέσεις στεφάνων σε μνημεία σηματοδοτούν την έναρξη των σχετικών δράσεων. Οι Ιταλοί επεμβαίνουν, πολλοί φοιτητές τραυματίζονται και πολλοί συλλαμβάνονται.⁵⁵ Ο Θεοτοκάς διαπιστώνει, την ίδια μέρα, στις 27 του μήνα, πόσο «ο αθηναϊκός λαός δε φαίνεται να πίστεψε στη δυνατότητα μιας νίκης του Άξονα ... δεν έπαψε να δείχνει μια υπερβολική αισιοδοξία ...», αλλά και πόσο «μεγάλα στρώματα του λαού και των μεσαίων τάξεων, νιώθουν μια δυνατή γοητεία της Ρωσίας ... έλξη της κοινωνικής επανάστασης».

50. Εφημ. *Δόξα* φ. 2, Απρίλιος 1942. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 20.4.1942. Μ. Δούνας, *ό. π.*, 20.4.1942.

51. Η σημαντικότερη από τις απεργίες στις άλλες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης οργανώθηκε στο Βέλγιο ήδη από τον Μάιο 1941, βλ. R. Gildea, D. Luyten και J. Fürst, «To Work or Not to Work?», R. Gildea, O. Wieworka και A. Warring (επιμ.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Οξφόρδη 2006, 50.

52. Ι. Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», Χρ. Χατζηιωσήφ και Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *ό. π.*, τ. Γ2, 102-103.

53. Εφημ. *Δόξα*, Οκτώβριος 1942. Μ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, 163.

54. Εφημ. *Δόξα*, 10.3.1943. Ε. Χατζηβασιλείου, *ό. π.*, 109-123. Μ. Χαραλαμπίδης, 164.

55. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 7.10.1942.

Την επομένη, στις 28 Οκτωβρίου, οι Αθηναίοι ακολουθούν πρακτικές ανάλογες με εκείνες της 25ης Μαρτίου, με εκδηλώσεις σε δημόσιους ανοιχτούς και κλειστούς χώρους και σε εκκλησίες. Τα μνημόσυνα νεκρών του πολέμου, και λιγότερο οι δοξολογίες, που μαζικά πραγματοποιούνται από το 1942, εντάσσονται πλέον σε ένα νεωτερικό τρόπο βίωσης της θρησκευτικότητας στο πλαίσιο της αντίστασης. Οι Γερμανοί αποστασιοποιούνται, κρατούν ουδέτερη στάση και αφήνουν να εννοηθεί ότι η επέτειος είναι ζήτημα μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών.⁵⁶

Στην Αθήνα και τον Πειραιά χιλιάδες μαθητές και φοιτητές συμμετέχουν σε διαδηλώσεις στους κεντρικούς δρόμους και μένουν κλειστά όλα τα σχολεία και τα πανεπιστήμια, παρά την πρόθεση της κυβέρνησης να λειτουργήσουν κανονικά. Διαδηλώσεις οργανώθηκαν επίσης γύρω από τη Μητρόπολη και την Αγία Ειρήνη στην Πλάκα, όπου εκφωνήθηκε πατριωτικός λόγος στην πλατεία έξω από τον ναό. Διαδηλώσεις από διάφορα σημεία κατευθύνθηκαν προς τον Άγνωστο Στρατιώτη και περισσότεροι από δέκα χιλιάδες διαδηλωτές συγκρούστηκαν με Ιταλούς καραμπινιέρους, που είχαν κινητοποιήσει μεγάλες δυνάμεις. Κυκλοφόρησαν φήμες για «φόνους» και τραυματισμούς των «άμαχων» διαδηλωτών.⁵⁷ Εμφανίστηκε και ο κατοχικός πρωθυπουργός για να καταθέσει στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη και ταυτόχρονα στο μνημείο για τον «άγνωστο Ιταλό στρατιώτη» που είχε δημιουργηθεί στο ίδιο σημείο. Στα δικαστήρια, την ώρα των συνεδριάσεων, έγιναν τελετές μνήμης, όπως και στον δικηγορικό σύλλογο και σε άλλους δημόσιους χώρους.⁵⁸

Στην επέτειο συμμετέχουν και μεταξικοί, όπως μαρτυρεί σχετικό άρθρο που δημοσιεύεται στην εφημερίδα της μεταξικής οργάνωσης Σπίθα⁵⁹, ενώ ανήμερα στις 28 του μήνα κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του σατυρικού αντιστασιακού περιοδικού Μπόμπα.⁶⁰ Η προσπάθεια, εξάλλου, του ΕΑΜ

56. Μ. Δούνιας, *ό. π.*, 28.10.1942.

57. Μ. Δούνιας, *ό. π.*, 28.10.1942.

58. Τις περισσότερες λεπτομέρειες για την επέτειο καταγράφουν ο Θεοτοκάς και η Δόξα, βλ. εφημ. *Δόξα*, φ. 12, Νοέμβριος 1942. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 28.10.1942. Βλ. επίσης Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 29.10.1942. Π. Βυζάντιος, *ό. π.*, 28.10.1942.

59. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *ό. π.*, έγγρ. 71 Γυναικεία Απελευθερωτική Οργάνωση ΣΠΙΘΑ.

60. Ο. Βαρών, *ό. π.*, 91.

να συνδέσει την επέτειο με αιτήματα για την αύξηση των συσσιτίων δεν φαίνεται να είχε άμεσο αποτέλεσμα.⁶¹

Οι εκδηλώσεις συνεχίστηκαν την 1η Νοεμβρίου, ημέρα Κυριακή, με μνημόσυνα, παρά τη σχετική απαγόρευση από την αστυνομία. Στη Μητρόπολη της Αθήνας, μάλιστα, ο κόσμος οργάνωσε αυθόρμητο μνημόσυνο χωρίς ιερείς και στη συνέχεια πορεία στον Άγνωστο Στρατιώτη.⁶²

Στην Πάτρα ακόμα και μικρά παιδιά θυμούνται τον νικηφόρο πόλεμο εναντίον της Ιταλίας, κοροϊδεύουν τους Ιταλούς που περνούν κάτω από το μπαλκόνι τους, και περμένουν τη νίκη.⁶³ Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός, αν και δεν αφορά την αντίσταση στον δημόσιο χώρο, ότι από την Αθήνα ο Χ. Κουτσογιαννόπουλος, απότακτος αξιωματικός του 1935 και αρχηγός της οργάνωσης Προμηθεύς ΙΙ, της πρώτης που διέθετε ασύρματο για να επικοινωνεί με τους Βρετανούς συμμάχους στη Σμύρνη και στο Κάιρο, ανταλλάσσει ευχές με τον Βρετανό συνομιλητή του στην ασύρματη επικοινωνία για την επέτειο. Το ίδιο είχε κάνει στις 25 Μαρτίου και θα κάνει και στις 25 τον επόμενο χρόνο.⁶⁴ Ευχές ανταλλάσσονται με τη Σμύρνη και από τον ασύρματο που διαθέτει η ΚΕ του ΕΑΜ στην Αθήνα.⁶⁵

Λίγες μέρες αργότερα, στα μέσα Νοεμβρίου, οι επιτυχίες των Συμμάχων στο μέτωπο της Βόρειας Αφρικής, στο Ελ Αλαμίν, προκάλεσαν «έκρηξιν πατριωτικών εκδηλώσεων» στην Αθήνα, όπου σε αυτοσχέδιες πορείες οι φοιτητές τραγουδούσαν τον εθνικό ύμνο. Οι δημόσιες αντιστασιακές εκδηλώσεις είχαν πάρει πλέον συστηματικό χαρακτήρα. Οι Γερμανοί συνέλαβαν τριακόσιους ομήρους απειλώντας ότι θα πάρουν σκληρά μέτρα για την αποκατάσταση της τάξης.⁶⁶

61. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 15.10.1942, 27.11.1942.

62. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 28.10.1942.

63. Μ. Μανωλάκου, *Το Ημερολόγιο της Μαργαρίτας. Πάτρα, 1942*, Αθήνα 2008, 28.10.1942.

64. Θ. Σαμπατακάκης, *ό. π.*, 143-145. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Η οργάνωση Προμηθεύς ΙΙ και οι βρετανικές πολιτικές για την ανάπτυξη της Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα (1941-1943)», Μ. Λυμπεράτος, Π. Παπασωράτης (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος*, Αθήνα 2014, 544-554. Για τα σχετικά σήματα βλ. SOE Smyrna προς 333, σήμα 45 (28 Οκτωβρίου 1942), σήμα 81 (25 Μαρτίου 1942), σήμα 26 (25 Μαρτίου 1943), και 333 προς SOE Smyrna, σήμα 90 (26 Μαρτίου 1942), σήμα 12 (27 Μαρτίου 1943), The National Archives, HS 5/711.

65. SOE Smyrna προς ΝΙΚΟ, σήμα 2, 29 Οκτωβρίου 1942, και ΝΙΚΟ προς SOE Smyrna, σήμα 19, 28 Μαρτίου 1942, HS 5/711, The National Archives.

66. Εμ. Τσουδερός, *ό. π.*, τ. Β', 333.

Στα τέλη του χρόνου, στις 22 Δεκεμβρίου, το ΕΑΜ οργανώνει στην Αθήνα και τον Πειραιά μεγάλες διαδηλώσεις εναντίον της πολιτικής επιστράτευσης που σχεδίαζε η δοσιλογική κυβέρνηση, διεκδικώντας ταυτόχρονα και την παροχή πρόσθετων τροφίμων, έκτακτο μισθό, ξύλα και κάρβουνα, καθώς και φάρμακα. Οι Ιταλοί χτυπούν τους διαδηλωτές και σκοτώνεται ένας φοιτητής, ο πρώτος μάλλον ταυτοποιημένος νεκρός του «μαζικού αντιστασιακού κινήματος», όπως θα γράψει ο Ριζοσπάστης.⁶⁷

Η κορύφωση του 1943

Το 1943 κλιμακώνεται ο αντιστασιακός χαρακτήρας των επετείων και των απεργιών, αλλά και η ένοπλη, αιματηρή καταστολή τους από τις κατοχικές δυνάμεις και την κατοχική κυβέρνηση.

Αφετηρία αποτέλεσε στις 28 Φεβρουαρίου η κηδεία του Κ. Παλαμά, με διαστάσεις «εθνικής εκδήλωσης», στην οποία χοροστάτησε ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός στο Α΄ Νεκροταφείο. Η απήχυσή της δεν περιορίστηκε σε όσους παραβρέθηκαν στην κηδεία, που έφτασαν τις τρεις χιλιάδες, αλλά ήταν ευρύτερη και τόνωσε «το εθνικό συναίσθημα» στην Αθήνα. Στεφάνι κατέθεσαν και οι κατοχικές αρχές, που αποδοκιμάστηκαν, ενώ οι παριστάμενοι τραγούδησαν τον εθνικό ύμνο και ζητωκραύγασαν για την ελευθερία.⁶⁸ Αντιστασιακό χαρακτήρα θα έχει και το φιλολογικό μνημόσυνο του Παλαμά στο Πανεπιστήμιο, στις 21 Μαρτίου, το οποίο παρακολούθησε πλήθος φοιτητών και διανοουμένων.⁶⁹

Στο μεταξύ, είχαν ξεκινήσει κλαδικές απεργίες τέσσερις μέρες νωρίτερα στην Αθήνα και τον Πειραιά, για να ματαιωθεί η πολιτική επιστράτευση εργατών.⁷⁰ Οι απεργίες κλιμακώθηκαν στις 4 και 5 Μαρτίου με γενική απεργία και με «μαχητικές διαδηλώσεις» μέσα στο βαρύ κλίμα τρομοκρατίας που καλλιεργούσε η κατοχική κυβέρνηση.⁷¹

67. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 12.12.1942 και 1.1.1943.

68. Βλ. χαρακτηριστικά Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 28.2.1943. Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 28.2.1943. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 3.3.1943.

69. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 21.3.1943.

70. Χρ. Χατζηωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», Χρ. Χατζηωσήφ και Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *ό. π.*, τ. Γ2, 205-206.

71. Χρ. Χρηστίδης, *ό. π.*, 7.3.1943.

Οι απεργίες, με σαφή την οργανωτική σφραγίδα του ΕΑΜ, είχαν μεγάλη επιτυχία και στις απεργιακές διαδηλώσεις συμμετείχαν δεκάδες χιλιάδες εργαζόμενοι, φοιτητές και ανάπηροι. Τη δεύτερη μέρα της γενικής απεργίας, στις 5 Μαρτίου, με κρύο και λίγο χιόνι, έγιναν μεγάλες συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις, στις οποίες έλαβαν μέρος έως και 100.000 άτομα. Ήταν η πρώτη φορά που οι Γερμανοί συμμετείχαν στη διάλυση των διαδηλώσεων, μαζί με δυνάμεις της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής. Σημειώθηκαν ακόμα και πολύωρες οδομαχίες στο Υπουργείο Εργασίας, στα Εξάρχεια, όταν διαδηλωτές μπήκαν στο κτίριο και έκαψαν καταστάσεις επιστράτων. Τρεις ή έως και δεκαεπτά διαδηλωτές σκοτώθηκαν από πυροβολισμούς και χειροβομβίδες, ενώ η αίσθηση των Αθηναίων ήταν πως υπήρχαν πολύ περισσότερα θύματα. Οι τραυματίες έφτασαν τους εκατό και έγιναν πολλές συλλήψεις.⁷²

Τελικά το σχέδιο επιστράτευσης ακυρώθηκε και η σχετική διάψευση έγινε την ίδια μέρα από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Εναντίον της επιστράτευσης, όπως και εναντίον των συλλήψεων και των εκτελέσεων ομήρων, είχαν κινητοποιηθεί με επιστολή τους προς τον δοσίλογο πρωθυπουργό ήδη από τις 26 Φεβρουαρίου ο Δαμασκηνός και οι πρόεδροι επαγγελματικών επιμελητηρίων της Αθήνας και του Πειραιά, πρόεδροι επαγγελματικών συλλόγων, της Ένωσης Συντακτών, ο πρύτανης του Πανεπιστημίου και ο πρόεδρος της Ακαδημίας. Στις 9 Μαρτίου, μετά την κηδεία ορισμένων από τα θύματα της απεργίας, έγινε και διαδήλωση από το Α΄ Νεκροταφείο έως τον Άγνωστο Στρατιώτη.⁷³

Στην πόλη κυριάρχησε η πεποίθηση «πως η στάση του λαού της Αθήνας ματαίωσε οριστικά την πολιτική επιστράτευση που σχεδίαζε η Κατοχή», ενώ οι κινητοποιήσεις αυτές αφύπνισαν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και προσέδωσαν μαζική εμπειρία άοπλων κοινωνικών αγώνων.⁷⁴

72. Ο αριθμός των νεκρών διαδηλωτών διαφέρει από πηγή σε πηγή, βλ. εφημ. *Ριζοσπάστης* 6.3.1943, 11.3.1943. Μ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, 169.

73. Την απεργία και τις διαδηλώσεις κάλυψε με επτά αλληπάλληλα φύλλα ο *Ριζοσπάστης*, ενώ εκτενείς αναφορές είχε και η *Δόξα*, βλ. εφημ. *Ριζοσπάστης*, 11.2.1943 - 11.3.1943. Εφημ. *Δόξα* 25.3.1943. Βλ. επίσης Γ. Θεοδοκάς, *ό. π.*, 5.3.1943, 18.3.1943. Μ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, 167-170.

74. Γ. Θεοδοκάς, *ό. π.*, 18.3.1943. Μ. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», Χρ. Χατζημωσήφ και Πρ. Παλαστράτης, *ό. π.*, Γ2, 27.

Αυθόρμητες αντιστασιακές εκδηλώσεις συνεχίστηκαν σε κεντρικούς δρόμους τις επόμενες μέρες, όπως στις 18 Μαρτίου, όταν αποδοκιμάστηκαν Ιταλοί στρατιώτες που παρήλαυναν στην Πανεπιστημίου από τον κόσμο που βρισκόταν στο δρόμο, στις γύρω τράπεζες και τα γραφεία. Όλοι στάματησαν να δουλεύουν, «τραγούδησαν τον εθνικό ύμνο και ζητωκραύγασαν για την ελευθερία» χωρίς να υπάρξει κάποια αντίδραση από τις κατοχικές αρχές.⁷⁵

Στην Αθήνα είχαν πια ξεπεράσει τον φόβο, όπως τόνιζαν οι αντιστασιακές εφημερίδες,⁷⁶ και έτσι στην επέτειο της 25ης Μαρτίου οργανώθηκαν οι μαζικότερες μέχρι τότε διήμερες εκδηλώσεις, που συνέδεαν σαφώς την καθιερωμένη εθνική γιορτή με τα αντιστασιακά αιτήματα και τη γενικότερη αντιστασιακή δράση.

Από τις 24 «όλες οι απελευθερωτικές οργανώσεις» γέμισαν τους τοίχους της Αθήνας και του Πειραιά «συνθήματα πέρα για πέρα χωρίς καμμία παραφωνία, εθνικά και ελληνικά».⁷⁷ Ανήμερα «οι διαδηλώσεις διαδέχονταν η μια την άλλη. Χιλιάδες κύματα ανθρώπινα είχαν πλημμυρίσει τους δρόμους ... Στεφανώνανε ... αγάλματα αγωνιστών του 1821 και του Ρήγα Φεραίου, οι αρχές Κατοχής πυροβολούσαν στο ψαχνό».⁷⁸ Οι ανάπηροι συμμετείχαν και αυτή τη φορά δυναμικά και μαζί με παλαιούς πολεμιστές επιχείρησαν να καταθέσουν στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη, αλλά απωθήθηκαν. Όμως ο κόσμος ήταν πολύς και μάλιστα αφόπλισε μια ομάδα Ιταλών. Η αστυνομία αρνήθηκε να στραφεί εναντίον του κόσμου. Οι Ιταλοί χτύπησαν και υπήρξαν πολλά θύματα.

Οι θρησκευτικές τελετές με «εθνικό χαρακτήρα» γίνονται σε εκείνη την επέτειο «φανερά και στις κεντρικές εκκλησίες και στους δρόμους», ενώ οι δυνάμεις Κατοχής «με την παραμικρή αφορμή χτυπούν στο ψαχνό, με σπαθιές από τ' άλογα, πιστολιές, πυροβολισμούς, χειροβομβίδες. Ο πληθυσμός τα έχει συνηθίσει όλα αυτά και δεν τα χάνει».⁷⁹

Εκείνες τις μέρες εκδόθηκε στην Αθήνα το πρώτο αντιστασιακό λεύκωμα του ΕΑΜ με κείμενα δημοτικών τραγουδιών, ποιήματα του Ρήγα Φε-

75. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 18.3.1943.

76. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 25.3.1943. Εφημ. *Δόξα*, 25.3.1943.

77. Εφημ. *Δόξα*, 6.4.1943.

78. Α. Πανσέληνος, *ό. π.*, 25.3.1943.

79. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 26.3.1943.

ραίου και του Σολωμού, και εικόνες από την αντίσταση (ΕΛΑΣ - ΕΑΜ 1943), καθώς και το πρώτο φύλλο της εφημερίδας Νέα Γενιά από την ΕΠΟΝ.⁸⁰

Εκδηλώσεις οργανώνονται στην επαρχία, ακόμα και σε σχετικά μικρούς οικισμούς όπου οι συμμετέχοντες κινδύνευαν περισσότερο, ενώ στη Θεσσαλονίκη γίνονται οι μαζικότερες μέχρι τότε εκδηλώσεις, όπως καταθέσεις στεφάνων από την ΕΠΟΝ, ύψωση της ελληνικής σημαίας σε αντιστασιακές συγκεντρώσεις.⁸¹

Καθώς στις αρχές του καλοκαιριού οι τιμές στα τρόφιμα και σε άλλα είδη πρώτης ανάγκης είχαν αυξηθεί υπερβολικά, οργανώνονται απεργίες στην Αθήνα με κορύφωση στις 25 Ιουνίου, οπότε κηρύσσεται γενική απεργία με αιτήματα που στρέφονταν εναντίον των αρχών Κατοχής, με σαφή και δυναμικό τρόπο και πολύ ισχυρή οργανωτική παρουσία του ΕΑΜ. Οι απεργοί διαμαρτύρονται για τις εκτελέσεις 110 ομήρων στη Λάρισα, αντίποινα για την ανατίναξη τρένου με Ιταλούς στρατιώτες στο Κούρνοβο⁸², καθώς και για άλλες εκτελέσεις κρατουμένων και ομήρων που έγιναν στην Αθήνα και την Κοκκινιά. Επιπλέον θέτουν οικονομικά αιτήματα, ζητώντας αυξήσεις μισθών, επιχορηγήσεις για ρούχα, επέκταση του συσσιτίου στα μέλη των οικογενειών των δικαιούχων, αλλά και την αποφυλάκιση όσων απεργών είχαν συλληφθεί από την αρχή των κινητοποιήσεων.

Απήργησαν για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα νοσοκομειακοί, ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, τραπεζικοί, οι τελευταίοι δυο εβδομάδες, καθώς και εργαζόμενοι σε άλλους κλάδους. Διήμερη, ή σύμφωνα με άλλες πληροφορίες οκταήμερη, ήταν και η απεργία στην Αστυνομία, πολλά μέλη της οποίας είχαν οργανωθεί στο ΕΑΜ και ο επικεφαλής της Άγγελος Έβερτ είχε ενεργή σύνδεση με αντιστασιακές οργανώσεις.⁸³ Οι αστυνομικοί πρόβαλλαν οικονομικά αιτήματα, αλλά το πραγματικό τους κίνητρο ήταν

---

80. ΕΛΑΣ - ΕΑΜ, 1943. *Από τους Αγώνες του Ελληνικού Λαού*, επανέκδοση Αθήνα 1988. Σχετικά με την εφημερίδα *Νέα Γενιά σημειώνουμε* ότι το φύλλο φέρει ημερομηνία 22 Ματίου 1943, βλ. Ο. Βαρών, *ό. π.*, 249.

81. Εφημ. *Η Εποχή*, 3.7.2011.

82. Η ανατίναξη είχε πραγματοποιηθεί από δυνάμεις του ΕΛΑΣ την 1η Ιουνίου, βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστράτης, *ό. π.*, τ. Α', 374.

83. Report of Odysseus received on 11.7.42, The National Archives, HS 5/526.

ότι δεν ήθελαν να εμπλακούν στην καταστολή των απεργιών και τη διάλυση των απεργιακών διαδηλώσεων.

Οι διαδηλώσεις στο κέντρο της πόλης ήταν ιδιαίτερα δυναμικές, οι μαζικότερες μέχρι τότε, ξεπερνώντας τις 100.000 κόσμοι. Στις συγκρούσεις με τις κατοχικές δυνάμεις σκοτώθηκαν τουλάχιστον δώδεκα διαδηλωτές και άγνωστος αριθμός τραυματίστηκε.⁸⁴ Το «πλήθος» κρατούσε πλακάτ και μαύρες σημαίες και «έδειξε όπως πάντα μεγάλη περιφρόνηση του κινδύνου. Ο λαός της Αθήνας ατσαλώθηκε τα τελευταία αυτά χρόνια».⁸⁵

Τον Ιούλιο κηρύχθηκαν πολιτικές απεργίες και οργανώθηκαν διαδηλώσεις εναντίον της επέκτασης της βουλγαρικής κατοχής στη Μακεδονία. Ενδεικτικό της πόλωσης στην Αθήνα ήταν το γεγονός ότι πρώτη φορά διοργανώθηκαν ξεχωριστές απεργίες και διαδηλώσεις από το ΕΑΜ και τις μη εαμικές οργανώσεις. Στις 13 Ιουλίου την πρωτοβουλία είχαν η ΠΕΑΝ και άλλες μικρότερες οργανώσεις που οργάνωσαν γενική παναθηναϊκή απεργία με συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο κέντρο και σε διάφορες αθηναϊκές συνοικίες.⁸⁶

Από τις 22 Ιουλίου ακολούθησαν διήμερες απεργίες και διαδηλώσεις, οργανωμένες από το ΕΑΜ, που κατέστειλαν οι Γερμανοί χρησιμοποιώντας ακόμα και τανκς. Η συμμετοχή στις διαδηλώσεις ξεπερνούσε κάθε προηγούμενο,⁸⁷ με ισχυρή παρουσία νέων και εργαζόμενων από όλους τους κλάδους, ενώ δεν μνημονεύεται ιδιαίτερα συμμετοχή αναπήρων.⁸⁸ Κυριαρχού-

84. Ο Ριζοσπάστης κάλυψε σε τέσσερα αλληπάλληλα φύλλα τις κινητοποιήσεις, η Δόξα είχε επίσης εκτενείς αναφορές, όπως και ο Χρησιτίδης, βλ. εφημ. *Ριζοσπάστης*, 10.6.1943 - 28.6.1943. Εφημ. *Δόξα* 10.6.1943, 5.7.1943. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 16.6.1943, 26.6.1943, 27.6.1943. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 25-26.6.1943. Μ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, 224-225.

85. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 26.6.1943.

86. Εφημ. *Δόξα*, 20.7.1943, Σεπτέμβριος 1943. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 13.7.1943. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18.7.1943.

87. Ήταν 300.000 ή και έως 400.000 κόσμοι, βλ. εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23.7.1943 και 30.7.1943 αντίστοιχα. Τα συγκεκριμένα στοιχεία, ωστόσο, εντάσσονται στα πλαίσια της προβολής των αντιστασιακών διαδηλώσεων και απεργιών, για την τόνωση και την περαιτέρω οργάνωση του κόσμου, και τα αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά, ως προς την τάξη των μεγεθών. Αντίστοιχα για τη διαδήλωση στις 22 Ιουνίου αναφέρεται ότι συμμετείχαν «πάνω από 150.000 λαού», ενώ για την απεργία στις 5 Μαρτίου τον ίδιο χρόνο είχαν υπολογισθεί «ως δέκα χιλιάδες», βλ. εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28.6.1943 και 6.3.1943.

88. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 23.7.1943, 25.7.1943. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23.7.1943, 30.7.1943.

σε μια «ατιμόσφαιρα παράξενη», όπως γράφει ο Θεοτοκάς στις 23 του μήνα. Οι διαδηλωτές κινήθηκαν σε όλο το κέντρο δυναμικά, με διακριτά συνθήματα υπέρ του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Σημειώθηκαν πολλές αιματηρές συγκρούσεις, με νεκρούς και τραυματίες σε διάφορα σημεία του κέντρου, ακόμα και τελετουργική ονοματοθεσία δρόμου με το αίμα νεκρού διαδηλωτή πραγματοποιήθηκε. Καταγράφηκαν δεκαπέντε έως και δεκαεννιά νεκροί και 135 τραυματίες,⁸⁹ ενώ κυκλοφόρησε και η φήμη πως υπήρξαν νεκροί και μεταξύ των Γερμανών και των Ιταλών από όπλα διαδηλωτών, που όμως διαψεύστηκε από τον Ριζοσπάστη.⁹⁰

Η σκλήρυνση της γερμανικής διοίκησης και της δοσιλογικής κυβέρνησης που εκδηλώθηκε στις διαδηλώσεις του Ιουλίου, θα οδηγήσει το ΕΑΜ στην αναθεώρηση της πολιτικής του σχετικά με την οργάνωση αντιστασιακών απεργιών στο κέντρο της πόλης και θα το στρέψει στις εργατικές συνοικίες κυρίως, όπου και θα αναπτύξει το ένοπλο σκέλος του, τον ΕΛΑΣ.⁹¹

Η οικονομική κατάσταση, ωστόσο, συνέχιζε να επιδεινώνεται, μισθοί και μεροκάματα καθυστερούσαν να καταβληθούν και σημειώνονταν μεγάλες αυξήσεις στις τιμές των τροφίμων. Από τα μέσα Αυγούστου κηρύσσονται εργατοϋπαλληλικές απεργίες στην Αθήνα, τον Πειραιά και σε άλλες πόλεις, οργανωμένες από το ΕΑΜ. Τα αιτήματα είναι οικονομικά, αλλά ζητείται και γενική αμνηστία για όλους τους κρατούμενους από τους Ιταλούς και στη συνέχεια των κινητοποιήσεων για τους κρατούμενους απεργούς. Τέλη Αυγούστου συμμετέχουν και οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι τραπεζικοί, χωρίς να επιδιώκεται γενική απεργία. Φαίνεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις τα αιτήματα ικανοποιούνται από βιομήχανους, από άλλους εργοδότες και το δημόσιο.⁹²

Στη διάρκεια των απεργιών αυτών δεν συγκροτούνται διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, όπως αντίθετα συμβαίνει στον Βόλο, τη μοναδική επαρχιακή πόλη για την οποία συναντάται σχετική αναφορά.⁹³ Εξάλλου, στην Αθήνα οι απεργίες δεν έχουν και την αναμενόμενη μαζικότητα. Ο Ριζοσπάστης αποδίδει την περιορισμένη επιτυχία όχι μόνο στη δοσιλογική

89. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 25.7.1943. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23.7.1943.

90. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 22.7.1943.

91. Μ. Χαράλαμπίδης, *ό. π.*, 175-176.

92. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 415, 419-421, εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20.8.1943, 24.8.1943, 1.9.1943.

93. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20.8.1943, 30.8.1943.

κυβέρνηση αλλά και στην ΠΕΑΝ, τους τροτσκιστές, τους οπαδούς του Κανελλόπουλου, σε οποιονδήποτε δεν ανήκε στο ΕΑΜ και το ΚΚΕ, ενδεικτικό του διχασμού και της πόλωσης που επικρατεί.⁹⁴ Η αντιπαράθεση μεταξύ των οργανώσεων, όπως καταγράφεται και στη Δόξα εντείνεται σε βιαιότητα.

Σεπτέμβριο του 1943 η Ιταλία συνθηκολογεί με τους Συμμάχους και στις 28 Οκτωβρίου το μεγαλύτερο τμήμα της Ελλάδας βρίσκεται πλέον υπό γερμανική κατοχή, ενώ εμφύλιες διαμάχες έχουν εκδηλωθεί μεταξύ ανταρτικών σωμάτων. Μετά την αιματηρή καταστολή των διαδηλώσεων του καλοκαιριού, αυτές δεν γίνονται πορείες ή διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας. Ανήμερα στις 28 Οκτωβρίου οργανώνονται μικρές δράσεις σε όλη την πόλη, σε θέατρα και κινηματογράφους, όπου διανέμονται προκηρύξεις και ομάδες μελών από διάφορες αντιστασιακές οργανώσεις ξεσηκώνουν τους θεατές με συνθήματα. Δυο στεφάνια κατατέθηκαν και στον Άγνωστο Στρατιώτη.⁹⁵

Σημαντική υπήρξε τότε η εκδήλωση στο κεντρικό κτίριο της Τράπεζας της Ελλάδας την οποία οργάνωσαν οι υπάλληλοι στη μνήμη των συναδέλφων τους που σκοτώθηκαν στην Αλβανία, παρά την απαγόρευση των αρχών Κατοχής, με τη συμμετοχή όλου του προσωπικού. Οι Γερμανοί τους περικύκλωσαν, τους κράτησαν όλη νύχτα όρθιους με απειλές, και την επομένη προχώρησαν σε συλλήψεις και βασανιστήρια. Ένας υπάλληλος σκοτώθηκε και τρεις τραυματίστηκαν βαριά.⁹⁶ Ογκώδεις διαδηλώσεις οργανώθηκαν από το ΕΑΜ στις εργατικές λαϊκές συνοικίες, εκτός κέντρου, όπου ακούστηκαν τα συνθήματα «θάνατος στους προδοτές» αλλά και «θάνατος στον Ζέρβα».⁹⁷

94. Ο Ριζοσπάστης αφιερώνει πέντε αλληπάλλληλα φύλλα στις απεργίες του Αυγούστου, από τα οποία τα τρία είναι έκτακτες μονοσέλιδες εκδόσεις, ενδεικτικό της σημασίας που απέδιδε το ΕΑΜ και το ΚΚΕ στο ζήτημα, βλ. εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20.8.1943 - 1.9.1943. Σχετικά με την απόδοση της περιορισμένης επιτυχίας βλ. στο ίδιο, 24.8.1943.

95. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 28.10.1943. Εφημ. *Δόξα* 28.10.1943.

96. Α. Ζάννος, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ελλάδα. 1940-1941. Αναμνήσεις*, αδημοσίευτο, http://www.snhell.gr/testimonies/content.asp?id=636&author_id=144 (τελευταία προβολή 7 Σεπτεμβρίου 2018). Α. Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε, ό. π.*, 364. Εφημ. *Δόξα*, 30.11.1943.

97. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 30.10.1943.

Τελευταίοι μήνες Κατοχής

Στις 25 Μαρτίου 1944 είναι ορατό το τέλος του πολέμου και η ήττα των Γερμανών. Λίγες μέρες πριν, στις 4 Μαρτίου απεργούν για 24 ώρες πρώτη φορά οι υπάλληλοι των σιδηροδρόμων Αθήνας, Πειραιά και Πελοποννήσου, που εργαζόντουσαν κάτω από ειδικό καθεστώς επιστράτευσης σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Ταυτόχρονα η αντιστασιακή οργάνωση Απόλλων ανατίναξε τρεις σιδηροδρομικές μηχανές στην Αθήνα. Οι γερμανικές αρχές συνέλαβαν μεγάλο αριθμό απεργών, 250 υπαλλήλους και εργάτες, οι οποίοι επρόκειτο να καταδικαστούν σε βαρύτατες ποινές, όπως ανακοίνωσε ο Γερμανός Στρατιωτικός Διοικητής της Ελλάδας.⁹⁸

Την ίδια μέρα φαίνεται ότι απεργίες πραγματοποίησαν και άλλοι κλάδοι, όπως φορτοεκφορτωτές και τυπογράφοι στον Πειραιά, ενώ οι δημόσιοι υπάλληλοι έκαναν λευκή απεργία. Τα αιτήματα ήταν και πάλι οικονομικά και ορισμένοι κλάδοι πέτυχαν αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων. Οι αστυνομικοί δεν απήργησαν, αλλά επιτροπή εκπροσώπων τους ζήτησε από τον κατοχικό πρωθυπουργό Ι. Ράλλη αυξήσεις λαμβάνοντας αρνητική απάντηση. Ήταν η περίοδος, άλλωστε, που ενισχύονταν και εξοπλίζονταν τα Τάγματα Ασφαλείας και οι πιστώσεις κατευθύνονταν σε αυτά.⁹⁹ «Πλέον οι απεργίες αντιμετωπίζονται ιδιαίτερα σκληρά» από τους Γερμανούς και τα Τάγματα Ασφαλείας, στο πλαίσιο γενικευμένων επιθέσεων στην Κοκκινιά, τη Νέα Ιωνία και σε άλλες συνοικίες, όπου υπήρχε έντονη δραστηριοποίηση του ΕΛΑΣ. Σημειώνονταν ένοπλες συγκρούσεις και είκοσι τουλάχιστον μαχητές του ΕΛΑΣ σκοτώθηκαν.¹⁰⁰

Οι Γερμανοί επιτρέπουν τον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου, πρώτη φορά στη διάρκεια της Κατοχής. Όμως ο κόσμος δεν λαμβάνει μέρος και γίνεται ένας «τυπικός εορτασμός».¹⁰¹ Παρά τις φήμες που είχαν κυκλοφορήσει τις προηγούμενες μέρες, το ΕΑΜ δεν οργανώνει διαδηλώσεις με οικονομικά αιτήματα. Οι Αθηναίοι εκφράζουν με διαφορετικούς τρόπους το αντιστασιακό τους φρόνημα και, όπως διαπιστώνουν κατάπληκτοι οι Γερμανοί, δεν σημαιοστολίζουν τα σπίτια τους παρά τις σχετικές διαταγές. Ο

98. Χρ. Χρησιτίδης, *ό. π.*, 472. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστράτης, *ό. π.*, τ. Β', 123.

99. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 12.3.1944.

100. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18.3.1944.

101. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 25.3.1944.

Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός απευθύνει πατριωτικό μήνυμα για την επέτειο, το οποίο οι Γερμανοί διατάσσουν να μη διαβαστεί στις εκκλησίες. Πολλοί κληρικοί που δεν θα υπακούσουν και το διαβάζουν, συλλαμβάνονται. Στην Ηλεία, εξάλλου, ο Μητροπολίτης Αντώνιος σε λόγο του προς τον λαό της Πελοποννήσου καταγγέλλει τα εγκλήματα των Γερμανών και τη δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας και εξαιρεί τον αγώνα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.¹⁰² Η ΠΕΕΑ από το βουνό απευθύνει χαιρετισμό στον ελληνικό λαό και ο Ριζοσπάστης κυκλοφορεί ειδικό φύλλο για την ημέρα.¹⁰³

Στη Μέση Ανατολή, εξάλλου, όπου η κατάσταση στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις είναι έκρυθμη, προάγγελος του κινήματος του Απριλίου θα αποτελέσει ανοιχτή εκδήλωση δυσαρέσκειας προς τον πρωθυπουργό Τσουδερό σε στάδιο της Αλεξάνδρειας, από πλήθος στρατιωτών και μελών της ελληνικής παροικίας κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου. Στις εκδηλώσεις εκείνες οι στρατιώτες ζητωκραύγαζαν και υπέρ της ΠΕΕΑ.¹⁰⁴

Το καλοκαίρι, στις 24 Αυγούστου, οργανώνεται η τελευταία μεγάλη απεργία της Κατοχής, από το ΕΑΜ,¹⁰⁵ που συνοδεύεται με διαδηλώσεις στις συνοικίες, από τα Εξάρχεια έως το Περιστέρι. Τα αιτήματα είναι καθαρά πολιτικά: απελευθέρωση κρατουμένων και διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Στο πλαίσιο των δράσεων για την απεργία πραγματοποιούνται ένοπλες παρελάσεις του ΕΛΑΣ στο Παγκράτι και σε άλλα σημεία. Στα μέσα Σεπτεμβρίου, ενώ συνεχίζονται οι συγκεντρώσεις και άλλες αντιστασιακές εκδηλώσεις στις συνοικίες, απελευθερώνονται από τις αρχές Κατοχής 2.000 κρατούμενοι από το στρατόπεδο στο Χαϊδάρι. Την ίδια περίοδο συγκεντρώσεις οργανώνονται και σε μεγάλες επαρχιακές πόλεις της Μακεδονίας, με κεντρικό αίτημα τη χορήγηση όπλων, πυρομαχικών και φαρμάκων.¹⁰⁶ Το τέλος του πολέμου πλησιάζει, η Ρουμανία συνθηκολογεί και κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας, όπως σημειώνει ο Δούνιας που είναι και

102. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστράτης, *ό. π.*, τ. Β', 146, 148.

103. Βλ. αντίστοιχα Γενικό Επιτελείο Στρατού, *ό. π.*, τ. 3ος, 371-374. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20.3.1944.

104. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», Χρ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *ό. π.*, τ. Γ1, 342.

105. Η προσπάθεια να οργανωθεί απεργία τον Απρίλιο στο δημόσιο τομέα είχε αποτύχει σύμφωνα με βρετανικές πηγές, βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου και Πρ. Παπαστράτης, *ό. π.*, τ. Β', 236.

106. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20.9.1944. Εφημ. *Ριζοσπάστης* έκδοση Αθήνας, 30.8.1944.

ο μόνος από τους συστηματικούς ημερολογιογράφους της Κατοχής που αναφέρεται στην απεργία του Αυγούστου.¹⁰⁷

Δεν αποτελεί στόχος της παρούσας έρευνας να αναλυθεί η αλληλουχία των γεγονότων στην Αθήνα την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1944, μέχρι την απελευθέρωση της πόλης. Σημειώνουμε, πάντως, ότι δεν υπήρξαν μαζικές αντιστασιακές εκδηλώσεις στο κέντρο, όπως και σίγουρα δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν μετά τα μπλόκα και τις εκτελέσεις στην Κιαισαριανή και την Κοκκινιά, αλλά και σε άλλες συνοικίες, από τα Τάγματα Ασφαλείας και τις δυνάμεις Κατοχής.¹⁰⁸

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί υποχωρούν από την Αθήνα, στις 18 του μήνα αποβιβάζεται στον Πειραιά η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και στις 28 Οκτωβρίου οι εκδηλώσεις θα έχουν πλέον επίσημο χαρακτήρα,¹⁰⁹ για την επέτειο που είχε καθιερωθεί μέσα από την αντίσταση στη διάρκεια της Κατοχής.

Abstract

OCTOBER 28th, 1941-1943: ASPECTS OF RESISTANCE IN OCCUPIED ATHENS

The resistance in Athens is studied through the events that established the national day of October 28th during the Axis occupation, commemorating the negative Greek answer to the Italian ultimatum on October 28th, 1941 and the day Greece entered the Second World War. Based on contemporary journals and the clandestine papers of resistance organisations, the paper examines the public commemorations of various character, spontaneous and/or organised that took place in Athens on the specific day, as well as on the already established national day of March 25th, commemorating the foundation of the Greek State in 1830. These events, together with the strikes and the demonstrations that also took place during the occupation, constitute exemplary demonstrations of the Greek resistance, as developed in the public space of the city, with a massive involvement of the population on all levels, despite and against the harsh oppression and the reprisals of the Italian and German occupying forces, as well as of the Quisling administration.

107. Μ. Δούνας, *ό. π.*, 24.8.1944.

108. Μ. Χαρολαμπίδης, *ό. π.*, 179. Γ. Θεοτοκάς, *ό. π.*, 28.9.1944.

109. Βλ. χαρακτηριστικά Π. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, 28.10.1944.

